

Оксана МАЛАНЧУК-РИБАК,
доктор історичних наук, професор
Львівської національної академії мистецтв

ВІЗУАЛЬНА КУЛЬТУРА ЯК ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ОБ'ЄКТ

***Анотація.** У статті розглянуто сучасне трактування поняття “візуальна культура”, окреслено завдання та напрацювання візуальних досліджень.*

***Ключові слова:** візуальна культура, візуальні дослідження.*

***Аннотация.** В статье рассмотрена современная трактовка понятия “визуальная культура”, определены задачи и наработки визуальных исследований.*

***Ключевые слова:** визуальная культура, визуальные исследования.*

***Annotation.** The article describes modern interpretation of the “visual culture” term, outlines the challenges and achievements of visual studies.*

***Key words:** visual culture, visual studies*

Термін “візуальна культура”, “візуальні дослідження” (visual studies) міцно укорінилися у світовій гуманітаристиці. Використовують ще і такі, дещо вужчі за значенням, терміни – “дослідження образів” (image studies), “образна антропологія” (Bild-Anthropologie), наука про образи (Bildwissenschaft). Численні навчальні курси візуальних досліджень введені в університетські програми не лише в Європі та Північній Америці, а і в Центральній та Південній Америці, Південно-Східній Азії, Східній Європі та Південній Африці. Як відзначають дослідники, кількість студентів, які навчаються за програмами візуальних досліджень, істотно переважає кількість тих, хто навчається за програмами класичної історії мистецтв. Прихильники такого навчання навіть прогнозують, що у найближчому майбутньому візуальні дослідження радикально змінять мистецтвознавчу науку [1]. Мова йде про візуальний поворот у сучасному гуманітарному знанні. Цей поворот супроводжувався конфліктом між традиційними

істориками мистецтва і представниками інших дисциплін, які ступили на територію класичного мистецтвознавства з критикою його історіософських настанов [2].

Візуальний поворот є наслідком глибинних змін у процесах пізнання, у комунікативних практиках, зрештою, у способах пояснення сучасної культури. Нагадаємо, що основна інформація (до 85%), яку сприймає людина, – візуальна. Вже загально прийнятим стало твердження про те, що візуальна форма інформування витісняє оповідальну, образ витісняє текст, а образно-символічні художні моделі маргіналізуються під натиском модерністських та постмодерністських експериментів. Світ репрезентується вже не текстом, а насамперед образом, “картинкою”. Феномен візуальної культури полягає в тому, що вона формується в умовах наростаючої швидкості трансляції інформативного змісту, поступового розмивання мовних бар’єрів людської комунікації та постійного протистояння між текстуальним аналізом і візуальним дослідженням.

Певним чином на появу візуальних досліджень вплинула ситуація у мистецтві та його осмисленні сучасними дослідниками. Мистецтво другої половини ХХ – початку ХХІ ст. вже не ґрунтується лише на принципах іманентного розвитку форми та автономного існування. Майже незаперечним стало твердження про те, що класичне образотворче мистецтво, зокрема живопис, неспроможне бути самодостатньою окремою академічною дисципліною для вивчення. Вже давно і дуже категорично поставлено під сумнів твердження про те, що мистецтво відображає дійсність у специфічній естетичній формі, а сучасні дослідники розглядають мистецтво як філософію, культурну антропологію, соціологію, політику, зрештою, як саме життя.

Хоч візуальні дослідження сформувалися в ХХ ст., ідеї створення історії візуальних практик набагато старші. Першопочатки історії візуальних досліджень цілком справедливо вбачають ще у ХV ст., коли вперше виникло серйозне зацікавлення давньою історією і були сформовані перші колекції реліктів минулого (монет, медалей, камей, військового спорядження, не кажучи вже про колекції високого мистецтва). Перші такі колекції дали поштовх до розвитку археології, антропології, започаткуванню музейної справи,

та історії мистецтва. Водночас вони заклали фундамент під візуальні дослідження.

На які наукові авторитети спираються сучасні дослідники візуальної культури? Насамперед кажуть про теоретичний та методологічний вплив К.Маркса, З.Фрейда, В.Беньяміна, М.Фуко, А.Варбурга. Згадують, що серед дослідників XIX ст. чимало тих, хто в рамках історії культури та мистецтва звернув увагу на історію візуальності, зокрема Леопольд фон Ранке, Я.Буркхардт, якого часто називають прямим попередником дослідження візуальної культури [3]. Історіографія візуальних досліджень настільки численна та різноманітна за тематикою, що може стати самостійним об'єктом вивчення у не одній монографії. Одну з перших спроб в Україні подати тематично згруповану літературу, присвячену візуальним дослідженням, здійснив Д.Петренко [4].

Що ж нового принесли візуальні дослідження у гуманітаристику? Чим цей світовий досвід може бути цінним для українських науковців? Поняття візуальної культури у сучасних інтерпретаціях максимально широке. Об'єктами цього типу досліджень окрім творів, традиційних для історії мистецтва, стали кінематограф, всі візуальні медіа, насамперед телебачення, public and street art, реклама, фото, комікси, щоденні побутові візуальні практики, урбаністичні ландшафти, власне візуальні образи зі всіх сфер життя. Ці дослідження охопили нові "поля" культури, зокрема медіа культуру та віртуальний простір. У дослідженнях візуальної культури напевно не будуть лише описувати конкретні артефакти та їх походження, як це робить історія мистецтва, не будуть описувати та аналізувати цілі культури, що є завданням культурної антропології, а подадуть доволі критичний аналіз явищ візуального простору, насамперед звертаючи увагу на те, як функціонує об'єкт, що досліджується. Сучасні візуальні дослідження демонструють неймовірну тематичну різноманітність – це вивчення від найдрібніших елементів матеріальної культури (листівки, монети, татуажні зображення) і аж до аналізу мегапопулярних медіа сюжетів (відкриття олімпіад, міжнародні спортивні змагання, одруження, народження, смерть осіб з королівських родин та ін.), що може бути свідченням сили та вітальної енергії нового дослідницького

напряму. Власне з кінця XIX – початку XX ст. “головною функцією візуального ... стала функція проявлення, “видимості” невидимого, трансцендентного, а якщо “сказати радикальніше, то сфера зображального стала трактуватися як така, що має самостійну духовну цінність” [5]. Важливою, а власне домінуючою рисою візуальних досліджень є їх трансдисциплінарний характер. За визначенням Дж. Елкінса, ці дослідження повинні стати “трансдисциплінарними, недисциплінарними і субдисциплінарними” [6]. Візуальні дослідження динамічно формують свій простір наукових зацікавлень у тісному взаємозв’язку з мистецтвознавством, антропологією, теорією кіно, літературознавством, театрознавством, з дослідженнями різного типу медіа. Візуальні дослідження досить успішно використовують методології цих суміжних дисциплін і навіть породили ще один сучасний термін – “візуальне мистецтво”. Український дослідник В.Сидоренко доволі категорично стверджує, що термін “візуальне мистецтво” означає мистецьку практику XX ст. (в Україні – з кінця XX ст.). Власне для XX ст. вважає неактуальними терміни “пластичні мистецтва”, “красні мистецтва”, якими широко послуговувалися ще на початку XX ст. [7]. Щоправда, пояснює, що в Україні тоталітаризм визначав офіційний шлях розвитку мистецтв впродовж тривалого часу, і, відповідно, унеможливив продовження візуально-просторових експериментів початку XX ст. В історії мистецтва кінець XIX – початок XX ст. ознаменований завершенням доби позитивістів-реалістів, академічного живопису. Кубізм звільнив митця від оповідальності твору, а футуризм привніс дух нігілізму та агресії. Поява авангардизму означала остаточний поворот від зображувальної конкретики до візуально просторових рішень, радикальну переорієнтацію естетичних та морально-етичних цінностей. Безпосередній вплив на осмислення візуальної культури мали процеси у так званому актуальному мистецтві, яке ще називають новітнім, експериментальним, пошуковим, особливо наголошуючи на свободі самовиразу митця. Актуальне мистецтво дозволило собі далеко відійти від меж традиційної та усталеної естетики. Творчий експеримент, пошук возведені до абсолютної цінності і розглядаються як одна з форм діалогу з “високим мистецтвом”, і з соціокультурним сучасним

контекстом. Актуальне мистецтво послуговується імітацією та переосмисленням довколишнього світу, оперує, часто довільно, знаками, символами, творить нові образні коди. Модерністська художньо-мистецька практика наповнена такими формами художньо-мистецької діяльності, які раніше не наближалися до класичних мистецьких форм (колаж, перформанс, геппенінг, інсталяція, відео арт та ін.) і мають домінуючу візуальну складову частину. Заради справедливості та об'єктивності варто сказати, що окрім візуального ряду, немалу роль у них відіграє звук.

Варто підкреслити таку особливість візуальних досліджень: вони демонструють прагнення серйозно зайнятися суспільно-політичною критикою з оперттям на постколоніальні теорії. Візуальна культура розвивається у напрямку соціальної теорії візуальності, зосередженої на питанні, що стало видимим, хто це бачить, як співвідносяться між собою бачення, знання і влада. Ця теорія розглядає акт візуалізації як результат напруги між зовнішніми образами і об'єктами з одного боку, і внутрішнім процесом мислення – з іншого. Одне з мегазавдань візуальних досліджень – вивчити і пояснити зв'язок між візуальною культурою і націоналізмом, що є очевидним і яскравим у музейній практиці, освіті; між культурою і дискурсами імперіалізму та расизму. Візуальні дослідження, акцентуючи увагу на соціальному житті речей і видимих унаочнених соціальних конструкціях, важливою складовою частиною мають соціальний, політичний та етичний аналіз. Є сподівання, що візуальні дослідження, захоплюючи все ширші сфери суспільно-політичного контексту, вийдуть далеко за рамки мистецтва, та й гуманітаристики загалом.

Одна з наукових проблем полягає у тому, щоб з'ясувати дилему – візуальні образи інформують, а чи й переконують. Існує вже усталена думка, що візуальні дослідження займаються реконструкцією прихованих сенсів, з'ясуванням пов'язаності візуальних образів зі сферою підсвідомого, що неминуче приводить дослідників візуальної культури до використання теорії та методології фрейдизму та неофрейдизму. Дуже часто візуальні дослідження займаються декодуванням образів, оскільки в них головним є не описовість (хоч нею і не нехтують), а історія розвитку образів, природа їх появи та трансформації, їх декодування та десемантизація.

Візуальні дослідження активно втрутилися у царину історії. Дослідники В.Беньямін та А.Варбург поставили перед собою честолюбне завдання написати історію як історію образів, через образи. Щоправда, наукової повноти дослідження вони так і не досягли. Історію і далі трактують насамперед як текст, власне як писемний документ, а не як образ/образи. Візуальні дослідження ще не утвердилися у свідомості науковців-істориків, які і далі використовують образи лише як ілюстрації текстів. Реферативний виклад ситуації у так званій візуальній історії подав А. Гаскелл [8].

Однією із сфер зацікавлень візуальних досліджень є масова культура, у якій видовище витісняє, а то і заміняє сенс об'єкта. Західна культура вже витворила модель “суспільства видовищ”, яке дає багатий матеріал саме для візуальних досліджень. Зокрема, об'єктом дослідження став феномен споживання у масовій культурі. Один із засадничих постулатів цієї моделі полягає у тому, що бажання споживати штучно конструюється через візуальні образи шляхом візуальних натяків, асоціацій, алюзій.

Візуальні образи набувають рис фетишів, магічних об'єктів. Частина дослідників вважає, що культура, розвиваючись, по суті лише готує суб'єктів, тобто людей, до життя на щораз то вищому щаблі розвитку капіталу. А візуальна культура ніби то і покликана це здійснювати через навчання створювати і споживати комерційні образи.

Візуальна культура, зокрема на рівні масової культури, виступає як стимул наслідування певних поведінкових норм. Вона дає численні приклади для наслідування, копіювання. Власне, думка критично настроєних споживачів реципієнтів до уваги практично й не береться. Зв'язок візуальної культури з сучасним споживанням, яке, у свою чергу, пов'язане з економікою, виробництвом, ростом капіталу, неминуче формує взаємопов'язаність візуальних досліджень з марксизмом і пост марксистськими теоріями.

Водночас візуальні дослідження мають чимало проблем як на рівні теоретично-методологічному, так і на рівні власне предметної локалізації. Серйозним закидом візуальним дослідженням є такі: брак методологічної чіткості та “самостійності”, тобто методології, яка властива лише цим дослідженням, перевага “колажного” поєднання часто

взаємно суперечливих методологічних підходів, брак теоретичного підґрунтя, а також тематичне різноманіття, яке часто не поєднується з аналітичною глибиною.

Частина дослідників вважає, що візуальні дослідження жодним чином не ігнорують досвід історії мистецтва, водночас користуються методологією та теоретичними напрацюваннями антропології, психології та соціології, а також дослідження кіно та медіа. Інші ж трактують візуальні дослідження як окрему дисципліну. У цій ситуації важливим є означення об'єктів дослідження. Залишається брак точності у розмежуванні предметної сфери з іншими гуманітарними науками. Постає питання про дисциплінарний статус візуальних досліджень. Недостатня визначеність цього статусу і дає підстави говорити про візуальні дослідження не як про академічну дисципліну, а радше як про специфічний напрям досліджень у гуманітарних науках.

В українському мистецтві, як і в способах його інтерпретації очевидними є два напрямки, чи радше дві ідеологічні та естетичні орієнтації. Перша зорієнтована на збереження традиційної національно-культурної ідентичності, на відтворення усталених естетичних норм та художніх образів. Друга орієнтація бере за приклад тенденції сучасного загальноєвропейського культурного процесу, де домінуючими є засади постмодернізму, космополітизму, культурного релятивізму. Відповідно інтерпретаційні моделі, які використовуються для аналізу мистецьких явищ в рамках цих двох орієнтацій, істотно різняться. Візуальні дослідження в Україні кількісно дуже нечисленні, а найбільша проблема їх авторів – недостатньо вільне володіння численними методологічними та теоретичними підходами, типовими для світових візуальних досліджень, зокрема теоретичними та методологічними підходами психоаналізу, семіотики, постструктуралізму, неомарксистської критики, фемінізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Элкинс Дж. Исследуя визуальный мир. – Вильнюс, Европейский гуманитарный университет, 2010. – С. 348.
2. Mitchell W. J. T. Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation. Chicago: University of Chicago Press, 1994. – P. 11–34.
3. Bakos J. “Metamorphoses of Jacob Burckhardt’s Legacy”,

Horizons: Essays on Art and Art Research, edited by Hatje Cantz.
– Zürich: Schweizerisches Institut für Kunstwissenschaft, 2001.
– P. 345 – 352.

4. Петренко Д.В. Теорія візуальної культури. Навчальний посібник. – Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2010. – 73 с.

5. Алфьорова З. Термінологічні ігри щодо візуальних мистецтв // Мистецтвознавство України. Збірник наукових праць. – Вип.10. – К.: “КЖД “Софія”, 2009. – С. 169.

6. Элкінс Дж. Исследуя визуальный мир. – Вильнюс, Европейский гуманитарный университет, 2010. – С. 349.

7. Сидоренко В. Візуальне мистецтво. Від авангардних зрушень до новітніх спрямувань. Розвиток візуального мистецтва України ХХ – ХХІ століття. – К.: ВХ[студіо], 2008. – С. 9.

8. Гаскелл А. Візуальна історія / Нові перспективи історіописання. За ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 230–268.